

ŐS-

"Fun ejn okss zit men kejn zwej feln arop"

Iker- (pláne hármasier)könyvbe szívesen ír az ember: hármat egy csapásra. (Erre vonatkozik kvázipotenciális 'rokon' nyelvünkben, a jiddisből vett jeligém, melynek helyes megfejtését az olvasóra bízom.) Különlegesen pedig azért is szívesen, mert e kötet címetettjei közül ketten társaim voltak az Eötvös Collegiumban, a harmadik pedig éveken át gyakori, szórakoztatóan társalkodó úti partnerem a szegedi gyorsan.

A címet magyarázandó el kell mondanom, hogy az ős- előtagú jelzős összetételek egy részét (ősnép, ősnyelv, őshaza, ősrakosság, ősköltészet, őstársadalom, ősvallás) és az ősi jelzővel alkotott, elkoptatott szerkezeteket (ősi vonás, ősi életmód, ősi kultúra, ősi lélek, ősi szokás, ősi viselet, ősi gyökér stb.) nem szívalem, mert tudományos szövegben való használatuk megtévesztő. Azt az ítéletet sugallják, hogy a velük jelzett fogalom eredendően régi, s -- ha ma is kimutatható -- azóta létezik, mióta világ a világ. Az uráli ősnép, ősnyelv pl. arra utalhat, hogy vele egy nép és egy nyelv legelső fázisát jelöljük, őshazájuk pedig a legkorábbi letelepedési, származási helyükre vonatkozik. Ezen szavak és szerkezetek használata ezért ma már jobbra csak az amatőrizmusra jellemző. Tudjuk ugyanis, hogy az általunk belátható idő véges, a nyelvek és népek történetét nem követhetjük vissza az időtlen időbe, a dolgok kezdetéig. Tudatában vagyunk annak, hogy az alapnyelv nem volt homogén, ahogyan ennek beszélői sem alkothattak egységes etnoszt. Az alapnyelv korát megelőző fázisok rekonstruálásában a paleonyelvészeti módszerei nem kielégítőek, mondhatni inkompetensek, amiből az is következik, hogy ma már nem tartjuk kellő tudományos érvekkel bizonyíthatónak sem az indo-uráli, sem az urál-altaji vagy az uráli-ju-kagiri (és sok más egyéb) nyelvrokonsági hipotézist. Ezek bizony a nyelvészet nagy fordulata(i) után a tiszta tudományon kívülre rekedtek s napjainkban legfeljebb tudománytörténeti fejtegetések tárgyául szolgálhatnak.

Azért bocsátom ezt előre, mert ebben a kontribúcióban végülis egy őstörténeti műről szeretnék szólni, HÓMAN BÁLINT "Ős-emberek -- ősmagyarok" című 1985-ben Atlantában megjelent postumum munkájáról, melynek már a címe is ellenérzést kelt, bár a vele kapcsolatban használt minősítést (őstörténeti) el tudom fogadni: ilyen rész-diszciplína ugyanis történetesen van.

A könyv 1944-ben készült s ezért jogos az aggodalmam, hogy egyáltalán érdemes-e róla beszélni az uráli nyelvészet szempontjából. A kézirat megírásának körülményei, fennmaradásának,

kiadásának ténye, a szerző történelmi munkásságának pozitív mozzanatait, életpályájának végzetes összeomlása -- mely tudományos érdemeihez mértén sajnálatosan méltatlan volt -- mégis csak arra készítetnek, hogy szóvá tegyem vele kapcsolatos gondolataimat, s vállaljam ezt a nem egészen tisztességes vitát, amelyben a szerző nem vehet részt.

A hivatkozásokból ítélve HÓMAN ismerte korának finnugrisztikai irodalmát, legalábbis annak összegező és a téma szempontjából fontos javát, és ehhez hozzájárultak azok a beszélgetések is, melyeket hajdani tanárával GYÖRKE JÓZSEFFel folytatott a Nemzeti Múzeum falai között. HÓMAN bizonyára elemezte e beszélgetések tanulságait; önálló átértékelő-interpretáló készségével magyarázható ezért, hogy az uráli (régében finnugornak nevezett) nyelvészet eredményeiről olyan észrevételeket tett, amelyek vagy ellentétben álltak korának álláspontjával is, vagy éppenséggel a későbbi kutatás során jöttek felszínre. Ez utóbbiakra azonban korunk másféle választ ad, mint HÓMAN.

Az egyik ilyen felismerése (-- bár ebben talán némileg GYÖRKE vélekedése is tükröződhet --), hogy az életföldrajzi adatok kritikátlan fölhasználása és fölhasználhatósága őstörténeti kutatásokban felettébb kockázatos. Ilyen okból HÓMAN nem is fogadja el a finnugrisztika akkori "hivatalos őshaza-elméletét". A mai urálistika az életföldrajzának nevezett paleo-biogeográfiai adalékok közül a halneveket és általában az állatneveket csakugyan alig veszi tekintetbe (Észak-Eurázsia jórészt egységes faunája és egyéb okok miatt), a fanevek óriási tömegét -- az etimológiai selejtezésével -- úgy leredukálja, hogy azokból uráli eredetűnek legfeljebb a szibériai tajga erdő fáira utaló szavakat tartjuk (amellett, hogy a legrégebbi rétege soroljuk az európai lombos erdő fái közül a szil nevét) és elkülönítjük őket a helymeghatározó érték nélküli sokféle őshonos, eredeti nevű fafajtáktól (nyír, nyár, fűz, éger). A legrégebbi ismert fák elterjedését, az erdő-történet részleteit ma már -- pollenanalízisek révén -- mind jobban ismerjük, s erre utaló ismereteink időről-időre szaporodnak. Ezzel magyarázható az az ellentét, amely HÓMAN (kijelentésszerű) bírálata és a korszerű biogeográfiai kutatások nyelvészeti alkalmazása között van, s mely utóbbi HÓMAN nyugat-keleti expanziójával szemben egy Nyugat-Szibériából észak, észak-nyugat és nyugat felé irányuló terjeszkedéssel számol az uráli népek esetében.

HÓMANnak szembetűnt továbbá, hogy a rokon nyelvek viszonylatában jelentős különbségek vannak kulturális és faji tekintetben. Ezt tudta természetesen a nyelvészet is, csak hogy a nyelv vallomásával szemben HÓMAN éppen ezeknek a faji-művelődési szempontoknak ad nagy nyomatókat: sőt ezek adják egész őstörténeti felfogásának vezérmotívumát.

HÓMAN élesen elkülöníti a szamojéd--obi-ugor tömböt a magyartól (bár a köztük lévő szájakat a későbbi történések folyamán bűvészmutatványnak sem rossz fordulattal mégis csak összeköti) és elválasztja vagy szembehelyezi őket a finn--permiek csoportjával. A lappokkal szemmel láthatóan nem sokra megy, de inkább az előző tömbben próbálja kijelölni helyüket. A Magyarországnak ebből a sajátos elhelyezéséből kiindulva alakítja ki ember-tani érvek igen nagyfokú és terjedős felhasználásával a saját őstörténeti gondolatmenetét.

A magyar nyelv és nép különleges helyzetének hangsúlyozása talán jogos. A talán-t fontosnak tartom e helyütt kiemelni, mert ugyanilyen érveléssel a finnt és az észtet is leválaszthatnánk keletibb rokonaink sorából. A mai nyelvészet szempontjai szerint ugyanis e nyelvek helyzetét úgy ítélték meg, hogy az uráli nyelvcsalád legnyugatabbra sodródott tagjaiként 'europaizált' uráli nyelveknek minősítjük őket. Az europaizálás azonban nem rokonsági fokmérő, nem is értékrend, hanem annak a pusztá jelzése, hogy ez a három nyelv volt leginkább kitéve annak az európai kulturális és nyelvi környezeti befolyásnak, amelybe sorsa elvezette és amelyben a mai napig él.

Egyébként azonban rokon nyelveink egymás közti viszonyaiból arra következtetünk, hogy az uráli nyelvcsaládon belül van egy nyugatszibériai tömb (szamojéd + obi-ugor), egy volgai (moróvin, csereemis), egy permi (zürjén, votják) és egy balti-fennoskandiai (finnség + lappok) tömörülés, valamint tőlük messze délre leszákadva a magyarság. Mindezek a tömbök nyelvi paramétereik tekintetében bizonyos különbségeket is felmutatnak egymás között, s ez meggyőző okot ad elkülönítésükre.

Az efféle tömbössedéseket a nyelvészet olyan okokra vezeti vissza, amelyek -- legalábbis elméletben -- már részben Hóman korában ismertek voltak. Már a harmincas években felvetődött ugyanis a 'nyelvi szövetségek', magyarul 'Sprachbund'-ok gondolata az általános nyelvészetben, amelyet azután mint kutatási eljárást a romanisztika, a balkanisztika és a szlavisztika eredményesen alkalmazott. HÓMAN e műben nem hivatkozik ugyan erre az elméletre, de talán -- sőt bizonyosan -- hallania kellett róla, hiszen az ő általa adott faji és műveltségi osztályozás mutat némi rokonságot az areális szempontú csoportosítással, amely végső soron a 'Sprachbund' fogalmának és az egzaktuságra törekvő nyelvtipológiai vizsgálatoknak az együttes alkalmazásával valósulhatott meg. Az areális-tipológiai nyelvi elemzés a rokon és nem rokon nyelvek 'tömbössödését' a hosszan tartó egymás mellett élés kulturális és természetesen nyelvi affinizáló erejével magyarázza. Ezekről az affinitív jelenségektől azonban a modern nyelvészeti módszerekkel elkülöníthetők az egyes nyelveknek a magukkal hozott régi nyelvi öröksége is. Így tehát az uráli nyelvek összehasonlító vizsgálata megbízhatóbb anyag birtokában tudja megvilágítani a nyelvtörténeti folyamatokat és ma arra is képes, amire HÓMAN korában még nem volt, hogy egy elméletileg háromdimenziós alapnyelvi struktúra kereteit rekonstruálja, amely a nyelvi szerkezet különböző szintjeinek közös eredetből egyező elemeit és legegyszerűbb szabályait foglalja magába.

A mai uráli nyelvészetben a nyelvi fejlődés dinamikus szemlélete vált uralkodóvá, metodológiailag pedig az areális és a tipológiai szempontok összefonásával próbáljuk megérteni és megérteni a rokon nyelvek között tapasztalható különleges viszonyokat. A nyelvcsalád előzményéről is módosult véleményünk: a mechanikus családfamodell helyett, amely az uráli "ősnyelv"-ből kététagazásokkal vezette le a mai nyelveket, manapság a közvetlen (de nem végső) előzményül tekintett alapnyelvben egy olyan meta-nyelvet látunk, amely az összehasonlító vizsgálatok végeredményeit sűríti egybe. Az alapnyelvet bonyolultabb rendszernek tartjuk mint régen és aszinkronnak. Elképzeléseink az alapnyelv jellegéről, állapotáról, további fejlődéséről megváltoztak, ahogyan

finomodtak elképzeléseink a rokon nyelvek egymás közötti kapcsolatairól is. Fontos módszertani elvvé vált, hogy az alapnyelvi rekonstrukció feltételének tartjuk az összehasonlított nyelvek tipológiai egyezéseinek, areális affinitásainak, a bennük föltehető diffúziós jelenségeknek és konvergens alakulásoknak a lehamozását és elkülönítését a régebbi, közös rétegektől.

Az uráli alapnyelvi rekonstrukció jelenleg akképp történik, hogy az aránylag nagy garanciával föltehető proto-szamojéd (közszamojéd) és proto-finn-permi rekonstruktumokat állítjuk szembe egymással, s belőlük adódik a PU rekonstruktum. Nem árt persze az áthidalásnál a töredékesebb és bizonytalanabb proto-ugor (ill. proto-obi-ugor) állapotot is figyelembe venni. Ilyen módszerrel posztulálható tehát a PU szerkezeti, szóképzési váza. A mai egyes nyelvek levezetése mindebből részben az önálló fejlődési trendek, részben a sokszor kusza kölcsönhatások ismeretével történik, ami a mechanikus kettéágasztás helyébe lép. Emellett elméletileg (sőt talán gyakorlatilag is) elképzelhetők veljük egy-egy nyelv lineáris leszármaztatását a PU rendszeréből.

Mindez szemben áll HÓMAN BÁLINT szemléletével, aki nem is merült el a nyelvészeti problémák sűrűjében, hanem kitartva az ősn nyelv, ősnép, őshaza trichotomiánál olyan zsákutcába téved, amely már-már az általa is elítélt délibábos elméletekre emlékeztet.

Ez pedig csak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv és etnikum jelenségeit HÓMAN elsősorban embertani, tehát faji és műveltségi sőt lelki (néplelki) szempontok alapján értelmezi. Véleménye szerint az uráli "ősn nyelv" nem is létezett, hanem a különböző kulturális szintű, eltérő testi és lelki alkatú finn-magyar elődök, meg egy idegen fajú (primitívebb) paleoeurópai (= lapp-szamojéd+obi-ugor) népcsoport találkozásából jött létre egy új nyelvközösség, azaz -- ha jól értem -- az urálinak (PU) nevezhető nyelvállapot szerinte nyelvcsere, ill. két nyelv fúziója révén jött létre, mely utóbbi merő képtelenség.

Mellékesen említtem, hogy ehhez hasonló nézet később is felmerült, pl. 1950 táján E. LAGERCRANTZ-nál, akinek fejlődéslelektani alapú magyarázata az uráli nyelvcsalád keletkezéséről szakörökben osztatlan nemtetszést váltott ki.

HÓMAN az általa fölvázolt hibrid formációt tovább bontja a következőkben egy finn-permi és egy magyar-ugor-szamojéd ágra, amelyek külön-külön mind tovább osztódtak a mai nyelvek ismert rendjének összeállításáig. A bizonyítás -- hangsúlyozom -- nem nyelvészeti, inkább etnikai-antropológiai természetű. Ezen belül is a műveltségi és a faji-lelki összetevőknek tulajdonít különleges fontosságot, holott ezek az etnikai sajátosságok legváltozóbb elemei (nem is szólva az ú.n. néplelekről, amely az elmúlt idők ködös emléke). A gyenge lábon álló bizonyítás egyébként ellentmondásos is: a magyarok előbb egy finn-magyar közösség tagjai, később átrendeződnek, vagy szerveződnek az ugor--szamojéd csoportba, ahonnan időközben a lappok eltűntek.

Nem hagyható szó nélkül a fenti folyamat színtere sem. HÓMAN őshazául egy a Kárpátoktól északra, az oroszországi erdős vidéken elterülő starhelyre gondol, ahonnan e népek elindulva kelet felé végül az Urálhoz, sőt azon túlra is eljutottak. Ez a betájolás azért szükséges, mert így tudja a finn-magyar és indogermán kapcsolatokat (pontosabban: rokonságot) a térben és egész

gondolati rendszerében elhelyezni. Tudva lévő persze, hogy az indoeurópaiak régi lakóhelyei gyanánt Európa számos egyéb területére, sőt Európán kívüli térségek is szóba jöttek...

HÓMAN azután merész lendülettel távolabbi: altaji, sémi-hámi, jafetita, vagyis általános európai nyelvi kapcsolatainkkal is számol, és fölveti egy európai ősnyelvnek, az összes európai emberfajták ősi közösségének a lehetőségét. E nézetei -- nyelvészetileg -- hol MARR jafetita elméletére, hol PEDERSENnek a hatvanas években a Szovjetunióban fölújított, s nem sok sikert hozó nosztratikus hipotézisére emlékeztetnek, bár az utóbbi a marizmushoz képest több konkrétumot próbált meg megvalósíttatni. Korunk nyelvészete azonban a marizmust elveti, a nosztratizmusra pedig szkeptikus fejcsóválással tekint, de nem érthet egyet a nyelvek monogeneziséről HÓMANtól adott nézettel sem. Egyébként is glottogenetikai kérdések kívül rekednek a nyelvészetben.

Ezek szerint tehát módszertanilag megalapozatlan és bizonyíthatatlan a nyelvi változások, áthatások, keveredések, integrálódások, szétválások manipulálásával egy hajdani egységes európai nyelvi közösségre (ősnyelvre) következtetni, amelyben minden mai európai nyelv bölcsőjét megtalálhánk, s amely a nyelveket valamilyen meghatározatlan, érthetetlen és zűrzavaras rokonságba hozná össze egymással.

HÓMAN ezek szerint egy rosszul megalapozott genetikai szemléletmódot képvisel, amit nem foghatunk föl tudományos értékűnek, s csupán azért szólnunk róla, mert HÓMAN szavainak tudói hitele lehet a nyelvészeti módszereket és eredményeket nem ismerők sorában. Kétségtelen, hogy az uráli népek sorsának alakulását régészeti és embertani vizsgálatokkal is nyomon lehet követni. Az e területen elért eredmények -- főleg régészeti vonatkozásban -- ismertek is, nem is. Az embertani eredmények minden bizonnyal a kevésbé ismertek közé tartoznak. BARTUCZ óta pedig sok minden történt az uráli népek közötti fajta-jegyek meghatározására (LIP-TÁK, MARK és mások). Ezekről itt most nem akarok bővebben beszélni, pusztán annyit jegyzek meg, hogy a nyelvész--régész--antropológus a 20. század utolsó évtizedeiben közös véleményre is kialakíthat az uráli népek eredetéről és történetéről. HÓMAN embertani érveinek túltengése láttán mégis megemlítek egy olyan eljárást, amelyet ő nem ismerhetett és amely most kezd a humán genetikában terjedni. Több helyütt foglalkoznak ugyanis manapság emberi populációs genetikai térképének a megrajzolásával haematológiai módszerrel, s az ilyen kutatási eredményekből a gén-öröklődések, minőségek, sajátságok, keveredések mértéke leolvasható.

Nálunk is van nyilvános sajtója az ú.n. gén-marker kutatásnak: a módszerrel elérhető szenzációsan új eredményeket azonban egyesek szinte megelőlegezik és szalagcímbe kíváncskodó újdonságként teljesen bizzar irányba terelgetik. E sajtóüzönben olykor sajnos paranoid megnyilatkozások is elhangzanak. Ennek ellenére nem tagadható, hogy maga az eljárás, a génjegyek vizsgálata valóban fontos mérési adatok birtokába juttathat.

Például említtem, hogy Finnországban elég nagy számú ilyen felmérést végeztek. Az eddigi eredmények arra utalnak, hogy finn nyelvrokonainknál a többi európai népnél is jelentkező gén-jegyek általában megtalálhatók. A finn gén-kódtélen azonban

olyan jegyek is vannak, amelyek Európában egyebütt hiányoznak vagy gyakoriságuk eltér a finnekéhez képest. H. NEVANLINNA a finn génörökség áttekintésekor arra jutott, hogy északi rokonaink gén-órájában különböző arányokban kimutathatók balti, germán és körülbelül negyed részben szibériai összetevők. Az egyéb rokon népek köréből származó összehasonlító vizsgálati anyag nem nagy, de a finn génörökséghez elvben hasonló jelenségekre enged következtetni. Mindenesetre a finn gépvizsgálati eredményeken értelmes és józan ésszel nem csodálkozhatunk, és azon sem, hogy azok a nyelvészeti eredetkérdést alapvető módon nem befolyásolják.

Kíváncsi volna, ha ehhez hasonló laboratóriumi analízisek magyarországi népességen is elégséges számban elvégezhetők lennének. Ezek birtokában valószínűleg nem kellene felforgatni és megváltoztatni a magyarság kapcsolatairól, keveredéseiről, vegyüléseiről, azaz történetéről kialakult tudásunkat, legfeljebb számokkal, százaléktételekkel tudnánk azokat jobban szemléltetni. S ami fő: eredetkérdésünk meglepően naív és gyermekded gasztronómiai érveiért sem volna szükség (a lecsót vagy paprikás csirkét állítólag kedvelő) új-gur "ősi rokonokhoz" zarándokolni. E remény jegyében indító mottóm után hadd zárja le fejtegetéseimet egy jiddis kód: "Woss kon men fun an okss mer verlangen wi okssnfljesch?".